

FELLEGI BENJÁMIN

Halford Mackinder és a brit birodalmi föderalizmus a 19. század fordulóján

Tanulmányunk tárgya a föderalizmus eszmetörténetének egy érdekes mellékága, mely a jelenből visszatekintve inkább holtágnak nevezhető. A brit birodalmi föderalizmus az 1870-es években jelent meg, és a következő több mint fél évszázad során foglalkoztatta a londoni politikát. Ez az angolszász történelem egy sajátos fejezete (feltűnően hiányzik a magyar szakirodalomból), amelynek középpontjában a Brit Birodalom áll. Egyedülálló nagysága és ezzel párhuzamosan feltűnő szétagoltsága máig páratlan kombináció a birodalmak történelmében. Bizony, hatalmának csúcsán, 1920-ban a *Union Jack* több terület fölött lebegett, mint az Oszmán Birodalom kiterjedésének kétszerese és a Szovjetunió együttvéve – ez a világ lakosságának egy negyedét jelentette.¹ Ennek alapján kijelenthetjük, hogy a birodalom wallersteini értelemben világrendszeret alkotott, azaz a nemzetközi rendszerre kifejtett hatásában minden más politikai-gazdasági entitást eltörpített.² Többben is arra a következtetésre jutottak, hogy „ha akadt valaha olyan nemzet, amely valóban világhatalomra törekedett, akkor ez Nagy-Britannia volt [...] amire törekedett, azt meg is valósította”.³ Nem véletlen tehát, hogy a „táncoló kongresszus” és az első világháború közti időszak úgy maradt fenn, mint a *Pax Britannica*, a brit hegemonia évszázada.

De a birodalomnak nemcsak kiterjedtsége és nemzetközi politikai-gazdasági súlya volt különleges, hanem az is, ahogy kormányozták. „Az angol gyarmati módszerek vagy megteremtik a világhatalom alapjait, vagy elpusztítják a birodalmat” – írja Herzl Tivadar.⁴ Az idézet azért fontos számunkra, mert a föderalizmus kérdése pontosan beleillik ebbe a dilemmába. Mint tudjuk, a birodalom már rég megszűnt, London ma legfeljebb néhány fontosabb katonai támaszpont felett rendelkezik Európán kívül. Ugyanakkor nem célunk a jelen tükrében vizsgálni e dezintegrációs folyamatot, a középpontba magát a dilemmát helyezzük. A kérdést, hogy mi a birodalom jövője, illetve hogy az angolszász joggyakorlat és autonóm kormányzás elvével működő gyarmati modell meddig és milyen mértékben tudja fenntartani a gigászi államot. A birodalmi föderalisták válasza az volt, hogy az erős központi és a szabadon működő helyi hatalmi struktúrák kettőssége angolos hagyományként a birodalom

¹ Taagepera, Rein: *Expansion and Contraction Patterns of Large Polities: Context for Russia*. *International Studies Quarterly*, vol. 41. (1997) No. 3. 484.

² Lásd: Ágh Attila: „Népek hazája, nagyvilág...”. *A világrendszer-elméletek történetéhez*. Budapest, 1988. 39.

³ Idézi: Kennedy, Paul: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500–2000*. Ford.: Bojtár Péter, Csillag Gábor és Varga Zsuzsanna. Budapest, 1992. 215.

⁴ Idézi: Bihari Péter: *1914. A nagy háború száz éve*. Budapest, 2014. 54.

„megszüntette megtartását” jelentené.⁵ Nem célunk a téma általános fejtegetése, annak terjedelme meghaladja e tanulmány keretét. Ugyanakkor mélyebb megértéshez juthatunk el, ha egy ilyen tág problémakört személyes perspektívából közelítünk meg.

Bizonyára többen ismerik Halford Mackinder geopolitikai elméleteit, mint a birodalom gazdasági, politikai és társadalmi mechanizmusaival foglalkozó írásait. A geográfus-politikus-történész azonban sokszínű munkásságával számos, így jelen témánkat is érintő ügyben vállalt fontos szerepet, akadémiai és politikai téren egyaránt. S hogy miért érdemes foglalkozni azzal, hogy a brit értelmiséget és politikát megosztotta egy esetleges föderáció kialakítása? A birodalom hanyatlását kutatók közül van, aki arra a következtetésre jutott, hogy a romlás és szétesés hátterében nem feltétlenül gazdasági okok álltak, hanem a londoni politika túlzó különbségtétele állampolgár és alattvaló között.⁶ Erre már Adam Smith is alaposan rávilágít 1776-ban megjelent művében, párhuzamot vonva Róma hanyatlásával.⁷ A „*taxation without representation*” elve, mely a britek első birodalmának bukásához vezetett, bár más formában, de megmaradt az amerikai szabadságharcot követően. Így láthatjuk, hogy a kérdés valójában a birodalom megmaradása és pusztulása körül lebegett. Ebben a kontextusban lépett fel Halford Mackinder, aki egészen újszerű stratégiai elmélettel a keletről érkező veszélyre hívta fel a figyelmet, sürgetve a birodalmi összefogás elmélyítését. A következő oldalakon arra teszünk kísérletet, hogy megvizsgáljuk, miért volt szükség a birodalom szerkezeti átalakítására, ebben melyik oldalt képviselte Halford Mackinder, és milyen eszmei tényezők vezették álláspontjának kialakításához.

Miért volt szükség a föderációra? – nemzetközi kontextus

Elsőként a nemzetközi kapcsolatok átalakulását kell szemügyre venni, hogy világos legyen, mi volt az a kontextus, amiben a föderáció mint szükséges útvonal megjelent. Britannia sajátos politikai helyzetét és külpolitikai hagyományait figyelembe véve arra is fény derül, miért egy brit alkotta meg a globális geopolitika első képletét.⁸ Egy állam valódi erejének megítélésében alulnézet és madártávlat között lényeges eltérés mutatkozhat. Így, ha csak a térképet nézzük, meglepőnek tűnhet, hogy az Oszmán Birodalom akkor érte el legnagyobb kiterjedését, amikor valódi ereje már régóta hanyatlóban volt. Ez a paradoxon az általunk tárgyalt Brit Birodalomra is igaz – azután érte el legnagyobb területi kiterjedtségét, hogy gazdasága megrokkant az első világháborúban, nemzetközi hatalma leáldozott. Tulajdonképpen ez az a helyzet, ami előtérbe helyezte a birodalom átalakításának kérdését. A nemzetközi erőter változását sokan felismerték, ahogy azt is, hogy egy ilyen méretű és ennyire szétszórt politikai egységet nem lehet úgy fenntartani a jövőben, ahogy addig sikerült. Erre érkezett válaszként a birodalmi föderalizmus, mely az „organikus egységen” túl a szoros integrációt, közös birodalmi parlament kialakítását hirdette.⁹ Vegyük szemügyre, hogy milyen nemzetközi kontextus övezte ezt az elméletet.

⁵ Juhász József: *Föderalizmus és nemzeti kérdés. Az etnoföderalizmus tapasztalatai Közép- és Kelet-Európában*. Grotius E-könyvtár, 2014. 13.

⁶ Hubbard, Glenn – Kane, Tim: *Egyensúlyban. A nagyhatalmak gazdasága az ókori Rómától a modern Amerikáig*. Ford. Magyarics Tamás. Budapest, 2016. 183.

⁷ Lásd: Smith, Adam: *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. 1776. Oxford, 2008. 362.

⁸ Molnár Gusztáv: *A mackinderi képlet, avagy a geopolitikai egyensúly esélyei*. Korunk, 3. évf. (2008) 11. sz. 49.

⁹ Juhász: *Föderalizmus és nemzeti kérdés*, 13.

A századforduló Nagy-Britanniája hatalma zenitjét élvezte: birodalma felett a Nap sohasem nyugodott le, fővárosa a világ központja volt, kereskedelmi és hadiflottájának nem akadt párja. A felszín alatt mégis vegyes kép tárul elénk. Például a sajtóban nagy vitát keltett Lord Henry Lennox álláspontja, mely a brit haditengerészet relatív erejét kétségbe vonta. 1882-ben erre a Pall Mall Gazette hasábjain még magabiztos elutasítással válaszoltak: „Anglia tengeri hatalma, az erő legfontosabb elemeit tekintve, nagyobb ma, mint bármely korábbi időszakban.”¹⁰ Ennek ellenére egy két évvel később ugyanezen újság oldalán megjelent cikk, mely a francia hajóhad növekedéséről számolt be, valóságos pánikot robbantott ki, újabb költséges tengerészeti fejlesztésre kényszerítve a Gladstone-kormányt.¹¹ Ez mutatja, hogy a brit politika bizonytalanabbá vált, féltette a birodalom pozícióját, mégpedig jogosan. A világpolitika ugyanis alapvető változáson ment keresztül a 19. század második felétől kezdve, ami Londonból nézve aggodalomra adott okot. Nagy-Britannia a *status quo* felborulásával csakis veszíthetett, ahogy Eric Hobsbawm rámutat: „...a fejletlen világ nagy része fölötti informális uralom helyett annak egynegyedét formálisan birtokba vette.”¹² A legnagyobb változást az Egyesült Államok és Oroszország nemzetközi fellépése jelentette. Hogy az USA a jövő szuperhatalma lesz, már évtizedekkel korábban világos volt Alexis de Tocqueville és Friedrich List számára, pedig ekkor még az ipari és technológiai forradalom alig érezte hatását.¹³ Oroszország felemelkedését szintén idő kérdésének tekintették. Ahogy a kor egyik meghatározó történésze, John Seeley fogalmazott: „Oroszország és az Egyesült Államok úgy fogják túlszárnyalni a jelenlegi nagyhatalmak erejét, ahogy a 16. század nagy nemzetállamai túlszárnyalták Firenzét.”¹⁴ A két ébredő titán mellett az egyesült Németország és a Meidzsi-restaurációval fejlődésnek induló Japán Birodalom fellépésével a britek búcsút inthettek világhegemóniájuknak. Korábban a „versenyfutás Afrikáért” szinte kizárólag brit-francia tevékenység volt, amiből a többi európai és Európán kívüli nagyhatalom jórészt kimaradt. Az új helyzetet azonban jobban illusztrálja a Kína-probléma, amely központi helyet foglalt el a századforduló hatalmi politikájában. A kortárs megfigyelőknek világos volt, hogy a világ új „beteg embere” már nem az Oszmán Birodalom, hanem a Csing-dinasztia birodalma.¹⁵ „Végtelenül nagyobb keleti kérdés” – ahogy Rosebery miniszterelnök utalt rá, hozzátéve, hogy „armageddon”-t eredményezhet a Kínai Birodalom romjaiért küzdő európaiak közt.¹⁶ Az informálisan brit érdekszférába tartozó hatalmas terület immár Oroszország keleti terjeszkedésének célpontja lett, Japán Korea 1895-ös meghódításával szintén kontinentális terjeszkedésbe kezdett, míg az Egyesült Államok is egyre erőszakosabban lépett fel kereskedelmi érdekei mellett a Távol-Keleten. Ebben a versenyhelyzetben, regionális szinten akár erősebb riválisokkal szemben pedig lehetetlen volt a korábbi befolyás megőrzése. Nem véletlen tehát, hogy a föderalizmus kérdése, azaz a szoros politikai, katonai és gazdasági integráció ekkor került előtérbe.

A nemzetközi kapcsolatok átalakulása mellett a gazdasági változások is problémát jelentettek a brit politikára nézve. Paul Kennedy rámutat arra, hogy az ipari forradalom

¹⁰ *Our Navy*. Pall Mall Gazette, vol. 35. (1882) No. 5307. 2.

¹¹ Kennedy, Paul: *The Rise and Fall of British Naval Mastery*. London, 1976. 178.

¹² Idézi: Kennedy: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása*, 216.

¹³ Cahnman, Werner: *The Concept of Raum and the Theory of Regionalism*. American Sociological Review, vol. 9. (1944) No. 5. 456.

¹⁴ Seeley, John: *The Expansion of England*. 1883/HardPress, 2013. 301.

¹⁵ Taylor, A. J. P.: *The Struggle for Mastery in Europe 1848–1918*. Oxford, 1954. 391.

¹⁶ Otte, T. G.: *The China Question. Great Power Rivalry and British Isolation, 1894–1905*. Oxford, 2007. 1.

kibontakozása óta a britek először kezdték megérezni a gazdasági versenyt – nyugaton az amerikai, keleten a japán, míg Európában a német ipar fejlődött szédületes gyorsasággal.¹⁷ A brit gazdaság, bár az ipari forradalom pionírja volt, nem tudott hatékonyan reagálni a kihívásokra, az „újoncok” innovációiban, minőségben és mennyiségben is élre törtek. Széntermelésben az 1910-es évekre a németek felzárkóztak, míg az amerikaiak többet termeltek, mint a két állam együtt; 1901-ben a Pennsylvania államban működő Carnegie Steel Co. egy magában több acélt termelt, mint egész Anglia.¹⁸ Ráadásul a legmodernebb ágazatokban (autógyártás, elektromos és vegyipar) is érzékelhető volt a britek lemaradása. Egyszerűen a feltörekvő nemzetgazdaságok fokozatosan maguk mögé parancsolták a tengerek királynőjét. Nyilvánvalóvá vált, és ez jelentősen sürgette a megoldást, hogy Britanniának meg kell tartania eddig szerzett pozícióit, ha ugyanis ezeket elveszíti, a riválisokkal szemben már képtelen lesz olyan erőteljesen fellépni, mint néhány évtizeddel korábban. Ahogy Mackinder fogalmazott: „Fél kontinensek erőforrásait birtokló nagyhatalmak jelenlétében Britannia nem tudná még egyszer uralma alá venni a tengereket. Sok múlik a korábbi feltételek mellett szerzett előny megtartásán.”¹⁹

Mit jelentett ez a korábban szerzett előny? Ha az iparban nem is, de a pénzügyi szolgáltatások terén optimistábbak voltak a kilátások. A gazdaság ezen szegmensében valóban komoly esély mutatkozott arra, hogy belátható időn belül nem veszítik el világelső pozíciójukat. Britannia már a 18. század utolsó harmada óta őrizte dominanciáját a nemzetközi pénzügyi szolgáltatásokban, ami jelentősen kompenzálta a negatív tendenciákat.²⁰ Ez a szektor párhuzamosan fejlődött az ipari termelés kibontakozásával, így a kettő erősítő hatással volt egymásra. „A gyárilag előállított javak egy része, amit exportálunk, a külföldi befektetésre szánt tőkét képviseli. Például Dél-Amerikába küldünk acél síneket és hidakat vasúti építkezéshez, így az brit tőkéből valósul meg” – írja Mackinder.²¹ Ez a fajta befektetés egyszerre jelentett ipari termelést és hosszú távon kamatozó hitelt. A birodalmi keret szintén figyelemreméltó előny volt a befektetők számára, amit a birodalmi föderalisták nem győztek eleget hangsúlyozni. A gyarmati területek ugyanis biztos és stabil exportpiacot jelentettek, még akkor is, ha intenzív kereskedelmi verseny folyt a birodalmon kívüli befektetőkkel. Kanadában például, ahol az amerikaiak földrajzi okból sokkal kedvezőbb helyzetben voltak, az import egyharmada még 1913-ban is a brit szigetekről érkezett.²² Az innen exportált javak harmada ment a birodalom többi részébe, nem sokkal több, mint a kontinentális Európa országaiba.²³ A kereskedelmi flotta és a külföldi befektetések Mackinder értelmezésében birodalmi jellegzetességek, mivel végső soron a haditengerészet jelenti a garanciát. „A hatalmas hitelező nemzet nem engedheti meg magának, hogy gyenge legyen.”²⁴

¹⁷ Kennedy: *The Rise and Fall of British Naval Mastery*, 186.

¹⁸ Kennedy: *The Rise and Fall of British Naval Mastery*, 188–189.

¹⁹ Mackinder, Halford: *Britain and the British Seas. 1902*/HardPress, 2012. 358.

²⁰ Cain, P. J.: *Economics and Empire: The Metropolitan Context*. In: Porter, Andrew (ed.): *The Oxford History of the British Empire*. Vol. 3. Oxford, 1999. 35.

²¹ Mackinder, Halford: *The Modern British State: An Introduction to the Study of Civics*. 1914/HardPress, 2012. 103.

²² Cain: *Economics and Empire: The Metropolitan Context*, 45.

²³ Saul, S. B.: *Studies in British Overseas Trade 1870–1914*. Liverpool, 1960. 219.

²⁴ Mackinder: *Britain and the British Seas*, 346.

Miért volt szükség a föderációra? – a „Heartland”-elmélet

Míg a brit politika a Tirpitz admirális vezette német flottaépítéssel és II. Vilmos egyre agresszívebb *Weltpolitikájával* volt elfoglalva, Mackinder egy egészen új elmélettel állt elő, mely az ellenséget elsősorban nem Németországban, hanem annak keleti szomszédjában, Oroszországban látta. Az 1904-es előadás, melyet a Royal Geographical Society ülésén tartott, máig a klasszikus geopolitika egyik alapműve. A *Földrajz mint a történelem kulcsa* (*The Geographical Pivot of History*) lett *Heartland*-elméletének kiindulópontja. Mivel ez a mű önmagában külön tanulmányt érdemel, itt nem kíséreljük meg részletesen bemutatni. Mégis, hogy megértsük, miért tartotta szükségesnek a birodalom szoros összetartását, elkerülhetetlen ennek a munkának a figyelembevételére.

Mackinder sajátos történelemszemléletet dolgozott ki, aminek lényege az, hogy „a történelem európai fázisa elmúlóban van”.²⁵ A „kolumbuszi éra”, amely a földrajzi felfedezésektől a 20. század kezdetéig meghatározta a világot – megteremtve az egységes világrendszert és abban Európa hegemoniáját – véget ért. Ahogy a középkori Európának, a modern kori nagyhatalmaknak ismét zárt rendszerben kell gondolkodniuk, akkor is, ha ez már a teljes glóbuszt magában foglalja.²⁶ Az új körülmények között alapvető változást hoz a technológiai fejlődés, ami a tengeri hatalmak négy évszázados előnyét képes megszüntetni. Mackinder prognózisa az, hogy a jövő a szárazföldi hatalmaké, azon belül pedig egy specifikus földrajzi terület birtokosáé. Eszerint az eurázsiai szuperkontinens belső része (Közép-Ázsia és Szibéria nagyja) egy olyan „magterület” (*Pivot Area*),²⁷ mely a tengeri hatalmak számára hozzáférhetetlen, ugyanakkor alkalmas a belülről kifelé irányuló terjeszkedésre.²⁸ Ez a centrális terület világviszonylatban olyan pozícióban van, mint Németország Európában, így gyakorlatilag bármely irányba adott a hódítás lehetősége.²⁹ A történelem során erről a területről érkeztek a nomád népek támadásai Európa, Kína és a Közel-Kelet felé, a sikeres támadás potenciális mértékét pedig a Mongol Birodalom nagysága demonstrálja.³⁰ Mackinder éles szemmel meglátta, hogy a technológiai fejlődés (leginkább a vasúthálózat kiépülésével) és a jelentős demográfiai növekedés következtében Oroszország a modern kor Mongol Birodalmává válhat, azaz képes lehet uralma alá hajtani Euráziát (több mint 50 millió km²-t!).³¹ Ez esetben olyan mértékű emberi és anyagi erőforrások felett fog rendelkezni, hogy kontinentális hatalma mellett a tengereken is uralkodni fog. Tekintve, hogy a „haditengerészet Britannia pajzsa”, ha nem uralja a tengereket, a világot behálózó birodalmat lehetetlen megvédeni.³²

Ennek tükrében érthető, hogy a Brit Birodalom feltétlen híve nyugtalan volt országa jövőjével kapcsolatban. Ezzel nem állt egyedül, a londoni politikát ugyanis mélyen áthatotta a 19. századon áthúzódó „nagy játszma” tapasztalata. Az orosz terjeszkedés Közép-Ázsiában alapvető fenyegetést jelentett a „birodalom ékkövére”, Indiára. Ahogy Mackinder írja: „India birodalom a birodalomban”, hiszen a teljes brit államszervezet lakosságának háromnegyede

²⁵ Mackinder: *Britain and the British Seas*, 350.

²⁶ Mackinder, Halford: *The Geographical Pivot of History*. 1904/Singapore, 2018. 168.

²⁷ Ez az a terület, amely később a „Heartland” nevet kapja, de a kettő lényegében ugyanaz.

Lásd: Mackinder, Halford: *Democratic Ideals and Reality: A Study in the Politics of Reconstruction*. New York, 1919.

²⁸ Mackinder: *The Geographical Pivot of History*, 177.

²⁹ Mackinder: *The Geographical Pivot of History*, 184

³⁰ Mackinder: *The Geographical Pivot of History*, 178.

³¹ Mackinder: *The Geographical Pivot of History*, 184.

³² Mackinder: *Britain and the British Seas*, 310.

a szubkontinensen élt.³³ Ironikus, hogy a brit külpolitikát talán leginkább befolyásoló orosz expanzió nem valósulhatott volna meg a közép-ázsiai vasúthálózat nélkül, melynek tervezői és kivitelezői természetesen brit befektetők voltak.³⁴ Arthur Balfour miniszterelnök (1902–1905) mellett Richard Haldane hadügyminiszter (1905–1912) és különösen Edward Grey külügyminiszter (1905–1916) találta érdekesnek Mackinder mondanivalóját, ennek pedig szerepe volt a liberális kabinet által megkötött 1907-es brit–orosz szerződésben, mely felosztotta Perzsiát a két állam között.³⁵ Ugyanebben az évben a Németország elleni francia–brit antant kibővült a cári birodalommal. Mindazonáltal Henry H. Asquith miniszterelnök (1908–1916) kormánya még 1914 júliusában is tartott a közép-ázsiai orosz fenyegetéstől, ami jól mutatja, milyen mély nyomot hagyott az oroszok terjeszkedése India felé a brit politikusokban.³⁶ Az Oroszországgal való háborús együttműködés mindenesetre lehetővé tette a német hegemoniatörékvés ideiglenes derékba törését. Utólag kiderült, hogy London számára Berlin nagyobb fenyegetést jelentett, mint Szentpétervár, ugyanakkor az általunk tárgyalt időben ez még korántsem volt bizonyos. Bár a Japán elleni csúfos vereség látványos volt, de csak a világháború roppantotta össze a keleti óriás agyaglábait. Ennek dacára fontos kiemelni, hogy a „magterület” stratégiai potenciálja Mackinder értelmezésében az éppen aktuális politikai történésektől független, hiszen a földrajzi adottságokban gyökerezik, azok pedig többnyire megváltoztathatatlanok.³⁷ A tengeri és szárazföldi hatalmak geopolitikai konfliktusának vizsgálatában a „magterület” mindenkori birtokosa, mely az egész világra veszélyt jelenthet, Mackinder talán legnépszerűbb szellemi felismerése lett.

Eszmetörténeti kitekintés – szociáldarwinizmus, Seeley és Ratzel

Ennél a pontnál érdemes egy kisebb eszmetörténeti kitérőt tenni, ugyanis Mackinder földrajzi, történeti és politikusi tevékenységét egyaránt áthatotta a korszellem. A következő sorokban azt igyekszünk bemutatni, hogy egy száraznak tűnő szakpolitikai kérdés mögött („legyen-e föderáció vagy ne?”) meghatározók a személyes meggyőződések.

Oxfordi tanulmányai (1880–1884) alatt Mackinder több diszciplínában is képzettséget szerzett, például zoológiában és modern történettudományban. Az előbbi a híres biológus, Henry Nottidge Moseley keze alatt – a Charles Darwinnal és Thomas H. Huxley-val személyes kapcsolatot ápoló professzor (nem véletlenül kapta a „Darwin bulldogja” gúnynevet) nagy hatással volt rá, s később világnézetében a biológiai szemlélet meghatározóvá vált.³⁸ Ez természetesen nem volt egyedi jelenség, hiszen a század során a természettudományok feltűnő fejlődési ívet jártak be, ami nemcsak a közgondolkodáson hagyott lenyomatot, hanem beitta magát a társadalomelméletekbe is. Egy számunkra releváns példa a szociáldarwinizmus, illetve az arra épülő eugenikai mozgalom, melyek valóságos diadalmenetet jártak a századforduló idején. A szociáldarwinizmus, bár nem egységes nézet, de tömören a Darwin, Jean-Baptiste Lamarck és Herbert Spencer által kidolgozott evolúciós elméleteknek, illetve bizonyos biológiai jelenségeknek az emberi társadalmakra való önkényes, többnyire

³³ Mackinder, Halford: *Eight Lectures on India*. 1910/HardPress, 2012. 1.

³⁴ Kubicek, Robert: *British Expansion, Empire, and Technological Change*. In: Porter, Andrew (ed.): *The Oxford History of the British Empire*. Vol. 3. Oxford, 1999. 262.

³⁵ Blouet, Brian: *Halford Mackinder: A Biography*. Texas, 1987. 117.

³⁶ Venier, Pascal: *The Geographical Pivot of History and Early Twentieth Century Geopolitical Culture*. *The Geographical Journal*, vol. 170. (2004) No. 4. 334.

³⁷ Mackinder: *The Geographical Pivot of History*, 184.

³⁸ Blouet, Brian: *The Imperial Vision of Halford Mackinder*. *The Geographical Journal*, vol. 170. (2004) No. 4. 322.

áltudományos rávetítését jelenti.³⁹ Ezek a nézetek kezdetben radikális liberalizmusként jelentkeztek, az egyén és egyén között vívott versenyt emelve piedesztálra. Így nem véletlen, hogy az egyedülként *laissez-faire* politikát folytató britek között nagy népszerűségnek örvendett, liberálisként Mackinder is magáévá tette ezeket a nézeteket. A *fin de siècle* beköszöntére a szociáldarwinizmus azonban változáson ment keresztül. A hangsúly sokkal inkább a kollektív versenyre, azaz küzdelemre tevődött az adott társadalmakat alkotó egyének harca helyett. Ezzel párhuzamosan fokozódott a nacionalizmus és a szocializmus keltette lelkesedés. A nemzeti és szocialista eszmék köré épülő tömegmozgalmak összekapcsolódtak a szociáldarwinizmussal, így az amúgy is népszerű nézet még inkább elfogadott lett. Darwin nézete eredetileg úgy szólt, hogy „a létért való küzdelem legkeményebb ugyanazon faj egyénei és fajtái között”.⁴⁰ A változásban jelentékeny szerepet játszott, hogy a marxisták az egzisztenciális harcot azonosították az osztályharcral, a szélsőséges nacionalisták pedig a „fajok” (azaz nemzettek) közti harcot az állati világ túlélésért folytatott harcával állították párhuzamba.⁴¹ Az antagonisztikus szemléletet Mackindernél is könnyen meg lehet találni. A brit uralom és azon kívül álló területek kartográfiai ábrázolása például nem más, mint „a létért való örök harc megnyilvánulása”.⁴² Az tehát látszik, hogy számára a birodalmi politika nem egyszerűen szakpolitikai kérdés volt, hanem a darwini fogalomként értelmezett túlélés kérdése. Így a már korábban említett nemzetközi erőtér átalakulása London kárára, illetve Oroszország potenciális világhatalma sokkal mélyebb értelemben volt aggasztó. A kiindulópont tehát az, hogy a birodalom túlélésért folytatott küzdelemben vesz részt, melynek helyszíne a nemzetközi politika. Ennek köszönhetően Mackinder úgy tekintett a birodalom átalakításának kérdésére, mint abszolút szükséges teendőre, a megoldást pedig a föderációban vélte felfedezni.

A föderalizmus kérdésében az egyik első megnyilvánulás James A. Froude angol történész től érkezett 1871-es *England's War* című tanulmányában. Fő mondanivalója az, hogy az Egyesült Államokhoz, Oroszországhoz és Németországhoz képest „vézna” brit szigetek csakis akkor jelenthetnek nagyhatalmi bázist, ha sikerül a gyarmatokkal közös identitást kialakítani, ehhez pedig ki kell terjeszteni az angol „fajt” a gyarmati területekre.⁴³ Emellett John Seeley korábban idézett munkája számított úttörőnek; 1883-as megjelenése után egy évvel alakul meg a Birodalmi Föderációs Liga (*Imperial Federation League*), melynek ő maga is tagja volt. Ekkor Mackinder még egyetemi éveit töltötte, de nem sokkal később már őt is megtaláljuk a föderáció mellett érvelők sorában. Seeley leghíresebb aforizmája az, hogy a britek alaposabb megfontolás nélkül, a „szórakozottság állapotában” hódították meg a fél világot.⁴⁴ Ezért nem is alakulhatott ki erős kötődés, összetartozás-érzet a szigeten élők és a gyarmatok között. Erre az álláspontra tapint rá Szerb Antal szellemes megjegyzése (természetesen nem történelmi szándékkal, de bizonyítva a szépirodalom sokszínű felhasználhatóságát), miszerint a „[britek] úgy mennek Burmába, mint mi Egerbe. Csak kevesebb kíváncsisággal.”⁴⁵ A *The Expansion of England* megírásával Seeley személyesen próbálta felerősíteni

³⁹ Bayer József: *A politikai gondolkodás története. Bevezetés*. Budapest, 1998. 188.

⁴⁰ Darwin, Charles: *Fajok keletkezése* I. Ford. Mikes Lajos. Budapest. 83.

⁴¹ Weikart, Richard: *The Origins of Social Darwinism in Germany, 1859–95*. Journal of the History of Ideas, vol. 54. (1993) No. 3. 473., 479.

⁴² Mackinder: *Britain and the British Seas*, 343.

⁴³ Froude, James A.: *England's War*. In: *Short Studies on Great Subjects*. Vol. 2. 1898/Honolulu, 2004. 500.

⁴⁴ Seeley: *The Expansion of England*, 8–9.

⁴⁵ Szerb Antal: *A Pendragon legenda*. Budapest, 2008. 27.

a birodalmiság tudatát honfitársaiban – ebben nem is volt sikertelen, könyve az 1880-as években félmillió példányban kelt el.⁴⁶ Érdemes hangsúlyozni, hogy Seeley álláspontja szembe ment a népszerű nézettel, miszerint a birodalom létrejöttének oka az „angolszász faj” felsőbbrendűsége.⁴⁷ Mackinder, utólag nézve kissé cinikusan, a Brit Birodalmat mint jelenséget a kereskedelem szabad áramlásának tükrében értelmezte. Eszerint a brit terjeszkedés legfőbb mozgatórugója a franciákkal vívott kereskedelmi verseny és az így szerzett területek geostratégiai védelmének biztosítása volt. A birodalmi struktúra ugyanis a kereskedelmi dominancia igényével alakul ki: „...amikor egymással versengő országok a piacokat vámokkal igyekeznek monopolizálni, még a demokráciák is kénytelenek birodalmakká válni.”⁴⁸ Ebből a logikából következik, hogy a britek meghódították Indiát, majd kiterjesztették uralmukat a környező területekre, ahogy ezt Fokföld és Egyiptom esetében is megtették (Szudán, Rodézia, Transvaal, Oranje Szabadállam), hogy biztosítsák az Indiába vezető tengeri utakat. Salisbury miniszterelnök ezzel kapcsolatban azt a rosszmájú megjegyzést tette, hogy a stratégiák „annektálni szeretnék a Holdat, nehogy a Mars bolygó kezébe jusson”.⁴⁹ Mackinder magyarázata szerint azért volt szükség a hatalmas területek annektálására, hogy biztosítsák a világ számára a kereskedelem szabad áramlását.⁵⁰ Ezzel egy időben az ókori görög gyarmatosításhoz hasonló folyamat zajlott le, aminek eredménye az, hogy a világ több kontinensén létrejöttek önálló, de az anyaországhoz szorosan kötődő brit nemzetek, „Britanniák”.⁵¹ Amellett, hogy az ezek között fekvő földrajzi távolságok jelentősek, ez a tény adta az egész föderalizmus-kérdés alapját, hiszen a hatalomgyakorlás kibővítése csakis közös gyökerű, közös gondolkodású, azaz rokon népekkel volt elképzelhető.

Érdemes még röviden szót ejteni arról, hogy Mackinder gondolkodását nemcsak angol-szász elemek befolyásolták, hanem kontinentális gondolkodók is. Ezek közül a német földrajztudós és biológus, Friedrich Ratzel említhető példaként. Kortársak és ugyanazon szakma művelői voltak, így nem meglepő, hogy gondolkodás módjuk is hasonló volt. Ha kettejükét párhuzamba állítjuk, arra a megfigyelésre is példát kapunk, hogy ebben az időszakban a zoológia és a geográfia akadémiai szinten milyen szorosan összefonódott. A Ratzel által elsőként kidolgozott *Lebensraum*-elmélet jól példázza ezt a kapcsolatot. A koncepció, melyet markáns földrajzi és biológiai dimenzió jellemez, többek közt Darwin és Malthus munkáin alapszik. Ez mellesleg azt is mutatja, hogy a darwinizmus kifejezetten népszerű volt Németországban, sőt népszerűbb, mint Angliában.⁵² Ratzel a Lipcsei Egyetemen eltöltött évei alatt számos új tudományos területet alapozott meg, például a humán és politikai földrajzot. E területeken az emberi történelem és természet közti összefüggések újszerű elemzését dolgozta ki. Az utóbbira reflektált Mackinder egy korai publikációban, amikor azt írja: „úgy tűnik, hogy a politikai földrajzban található fő distinkció abból a két tényből ered, hogy az ember

⁴⁶ Green, E. H. H.: *The Political Economy of Empire, 1880–1914*. In: Porter, Andrew (ed.): *The Oxford History of the British Empire*. Vol. 3. Oxford, 1999. 346.

⁴⁷ Koditschek, Theodore: *Liberalism, Imperialism and the Historical Imagination. Nineteenth-Century Visions of Greater Britain*. New York, 2011. 337.

⁴⁸ Mackinder: *Britain and the British Seas*, 342.

⁴⁹ Idézi Hyam, Ronald: *Britain's Imperial Century, 1815–1914. A Study of Empire and Expansion*. New York, 2002. XVIII.

⁵⁰ Mackinder: *Britain and the British Seas*, 342–343.

⁵¹ Mackinder: *Britain and the British Seas*, 345.

⁵² Weikart: *The Origins of Social Darwinism in Germany, 1859–95*, 471., 475.

vándorol és az ember letelepszik”.⁵³ Ez a kijelentés arról árulkodik, hogy a brit már fiatalon figyelemmel kísérte német kollégáját. Ratzel a földrajz és történelem kibogozhatatlan szála-
inak megvilágításával hatott leginkább Mackinderre. Ahogy írja, „a természet hatalma az
emberi lélek és test legfinomabb szálait is áthatja [...] [az ember] a történet lelkes pillanata-
iban szinte lerázza a természet nyügét, de sohase szabadulhat tőle végképen, mert benne
gyökerezik”.⁵⁴ Hasonló szellemben jelenti ki Mackinder hogy „az ember, nem pedig a termé-
szet kezdeményez, de nagyrészt a természet irányít”.⁵⁵ A *Lebensraum*-elmélet szerint pél-
dával a táguló élettér bármely sikeres társadalom ismérve, ugyanakkor ez nem feltétlenül jel-
lentett hódítást, hanem inkább mozgást, letelepedést.⁵⁶ A Mackinder által leírt „Britanniák”
létrejötté beleillik ebbe a képbe. Ratzel Mackinderhez hasonlóan biológiai analógiákat hasz-
nál az emberi társadalmak magyarázatára. Az élettér, melynek társadalmi megjelenése a
territoriális állam, például a növényvilágból vett párhuzam – egy adott nép vagy növelni
tudja életterét, vagy elpusztul, ahogy az a növényeknél általános.⁵⁷ Mackinder osztotta Ratzel
véleményét, miszerint a történelmi tendencia a nagy területet uraló államoknak kedvez; en-
nek legitimitációját pedig a biológiában találták meg.

A birodalmi föderalizmus

Miután áttekintettük a birodalom helyzetét a 19. század végén és 20. század elején, illetve
tettünk egy eszmetörténeti kirándulást, térjünk át magára a föderalizmus kérdésére! A vi-
lágban korábban betöltött szerep elvesztése és az ezzel járó „új pesszimizmus” sokaknál arra
mutatott, hogy változtatni kell a dolgok menetén.⁵⁸ Mackinder a birodalom átalakításában
négy programot tartott a legfontosabbnak: először a „fehér” – tehát britekkel betelepült
– gyarmatok (Kanada, Ausztrália, Új-Zéland, Dél-Afrika) elválasztása a hódított területek-
től; másodsor föderatív struktúra kialakítása az említett „fehér” gyarmatokkal; harmadszor
az egész birodalomban egységes vámpolitika bevezetése; utoljára pedig a föderáció tagáll-
maiban szociális reformok bevezetése és a demokratikus alapok kiszélesítése.⁵⁹ Ezek a pon-
tok a „konstruktív imperializmus” politikai nézetrendszerébe illeszkedtek. A kifejezést Wil-
liam Hewins, a London School of Economics első igazgatója és Joseph Chamberlain, a biro-
dalmi vámreform-kampány vezetőjének elsőszámú gazdasági tanácsadója alkotta meg 1899-
ben.⁶⁰ Chamberlain kampányának lényege az volt, hogy védővámok vagy valamilyen prefe-
renciarendszer bevezetésével alakuljon ki szorosabb gazdasági kapocs a szigetek és a gyar-
matok között. Ahogy korábban a birodalmi unió pártiak a Birodalmi Föderációs Ligába tö-
mörültek (ami nem sokkal később feloszlott), úgy a századfordulón Chamberlain és cso-
portja megalkották a Honfitársak Klubját. Céljuk nem volt más, mint „előmozdítani az Egye-
sült Brit Birodalom ideálját és következetesen képviselni azokat a konstruktív politikai

⁵³ Mackinder, Halford: *The Physical Basis of Political Geography*. Scottish Geographical Magazine, vol. 6. (1890) No. 2. 78.

⁵⁴ Ratzel, Friedrich: *A föld és az ember*. Ford. Simonyi Jenő. Budapest, 1887. 53., 48.

⁵⁵ Mackinder: *The Geographical Pivot of History*, 169.

⁵⁶ Ashworth, Lucian: *Realism and the Spirit of 1919: Halford Mackinder, geopolitics and the reality of the League of Nations*. European Journal of International Relations, vol. 17. (2010) No. 2. 282.

⁵⁷ Smith, Woodruff D.: *Friedrich Ratzel and the Origins of Lebensraum*. German Studies Review, vol. 3. (1980) No. 1. 54.

⁵⁸ Hyam: *Britain's Imperial Century, 1815–1914*, 203.

⁵⁹ Deudney, Daniel: *Greater Britain or Greater Synthesis? Seeley, Mackinder and Wells on Britain in the Global Industrial Era*. Review of International Studies, vol. 27. (2001) No. 2. 197.

⁶⁰ Green: *The Political Economy of Empire, 1880–1914*, 347.

elveket mind alkotmányos, gazdasági, védelmi és oktatásügyi kérdésekben, melyek segítenek beteljesíteni ezt az ideált”.⁶¹ Érdekes, hogy bár Benjamin Disraeli miniszterelnöksége óta hagyományosan a konzervatívok képviselték a szorosabb uniót a „fehér” gyarmatokkal, Chamberlain kampánya mégis súlyos törésvonalat kreált a párton belül, ami hozzájárult a kampány sikertelenségéhez és a konzervatívok választási vereségéhez is.⁶²

Ahogy Lord Rosebery miniszterelnök (1894–1895) fogalmazott, „egy olyan birodalom, mint a miénk, mindenekelőtt megkövetel egy birodalmi fajt” – Mackinder egyetértett ezzel, ezt tükrözi a fehér és nem fehér népek különválasztása.⁶³ A kettő elválasztása azért is volt fontos, mert az itt élő, az Egyesült Királysághoz szorosan fűződő lakossággal még elképzelhető volt egy közös birodalmi identitás kialakítása. Brit India háromszázmillió lakosának ilyen módú integrációja már sokkal kevésbé. Ugyanakkor Mackinder szerint ezt a rendkívül sokszínű és eltérő kultúrájú konglomerátumot csakis a britek tudják működtetni, mivel mélyen beléjük ivódott a hagyományok és szokások tisztelete.⁶⁴ Így a birodalom legkisebb közös nevezője is egy ősi hagyomány, mely egyaránt megtalálható Afrikában, Indiában és a brit szigeteken: a monarchia intézménye. Mackinder fogalmazásából azonban úgy tűnik, hogy a brit elme jellegzetességei nem egyszerűen eltanult vagy továbbadott, hanem biológiailag örökölt tulajdonságok. Maga az alkotmányos monarchia is hosszú történeti fejlődés eredménye, így ennek értékeléséhez britnek kell születni, különben hiányzik az évszázados történelmi folytonosság. Nézetében a britek magukban hordozzák a felelős kormányzás kollektív tapasztalatát, melyet biológiai reprodukció során átadnak utódiaknak.⁶⁵ Ebből fakadóan az eugenikára, azaz fajtisztaságra is nagy hangsúly került, ez is jellemezte a birodalmi föderalistákat. Bizonyos szempontból ez a kirekesztő gondolkodás elidegenítette a brit társadalom egy jelentős részét, amely a liberális birodalom pártján állt, és sokkal „inkluzívabb” volt – ez pedig végső soron hozzájárult ahhoz, hogy nem tudták megszerezni a szélesebb társadalmi támogatást.⁶⁶

A szociáldarwinista klisék mellett egy másik szempontot is kidolgozott Mackinder, bár ez is erősen erre a gondolkodásmódra hasonlít. Ez a szempont a külső nyomás, alapvetően valamilyen egzisztenciális fenyegetés nemzetépítő szerepe. A történelem során a nemzetek létrejöttének mozgatórugója az adott népcsoportok harca volt az őket érő külső támadások ellen, mely egyé kovácsolta őket. Így jött létre Franciaország a száz éves háború alatt, így „erőszakolták bele Anglia gondolatát a Heptarchiába a normann hódítók”, és így forrott nemzetté az Egyesült Államok függetlenségi harca során.⁶⁷ Az új helyzetben szintén nagy nyomás helyeződött a Brit Birodalomra, Mackinder pedig ezt úgy fogta fel, mint a nemzetépítés szükséges feltételét. Ezt a metanarratívát mellesleg alátámasztani látszott az, ahogy a búr háború során a birodalom összefogott az ellenségesen viselkedő európai államokkal szemben.⁶⁸ Ahogy korábban Seeley, Mackinder 1904-es előadásában megpróbálta megideologizálni a birodalmi identitás kialakulását. Az orosz fenyegetés perspektivikus leírása

⁶¹ Green: *The Political Economy of Empire, 1880–1914*, 347.

⁶² Cain P. J. – Hopkins, A. G.: *British Imperialism 1688–2015*. New York, 2016. 201.

⁶³ Semmel, Bernard: *Sir Halford Mackinder: Theorist of Imperialism*. The Canadian Journal of Economics and Political Science, vol. 24. (1958) No. 4. 555.

⁶⁴ Mackinder: *The Modern British State*, 266.

⁶⁵ Kearns, Gerry: *Geopolitics and Empire. The Legacy of Halford Mackinder*. Oxford, 2009. 75.

⁶⁶ Green: *The Political Economy of Empire, 1880–1914*, 366.

⁶⁷ Mackinder: *The Geographical Pivot of History*, 169.

⁶⁸ Venier: *The Geographical Pivot of History and Early Twentieth Century Geopolitical Culture*, 333–334.

tulajdonképpen azt a célt szolgálta, hogy a birodalom lakossága félelmében a kohézió felé mozduljon.

Mackinder már egy 1900-ban elmondott kampánybeszédében is úgy fogalmazott, hogy „nincs más járható út előttünk, mint egyesíteni Britanniát és gyarmatait egy demokratikus ligában, melyet az egyesült hadiflotta és hatékony hadsereg véd”.⁶⁹ Bár ekkor még nem tartozott Chamberlain köréhez, a parlamenti választáson a liberálisok zászlaja alatt indult. Egy ilyen méretű és ekkora földrajzi távolságokkal elválasztott entitás részei a kor technológiai fejlődése ellenére is csak nagy nehézségek árán tudtak szorosan együttműködni. A kontinens méretű, felemelkedő szuperhatalmakkal szemben azonban egyértelmű hátrányban volt Nagy-Britannia, hiszen a tengerek feletti irányítás elvesztésével a teljes benuulás fenyegette. Mackinder számára világos volt, hogy a politikai integráció elengedhetetlen feltétele annak, hogy a birodalom gazdasági és katonai potenciálja megmaradjon a 20. század elkövetkező időszakára. Nem is kellett messze menni a példáért, az amerikai politikai rendszer ugyanis kezdettől fogva inspirálta a birodalmi föderalistákat. Ennek innovatív jellegét nem lehet alulértékelni, hiszen korábban a demokratikus intézmények létezését kizárólag városállam méretű politizálással lehetett elképzelni⁷⁰ – az USA azonban feltűnő sikerrel ötvözte a lokális és centrális szintű politikát, melynek köszönhetően óceántól óceánig ért, és mégis demokratikus maradt. Természetesen a vasút és kommunikációs eszközök fejlődése nélkül mindez nem valósulhatott volna meg, ezt pedig Mackinder is tisztán látta. „Mára szinte teljesen legyőztük a térbeli távolságokat. Képesek vagyunk majdnem azonnal kommunikálni a világ túlsó oldalával. El is tudunk utazni oda annyi idő alatt, amennyi régen ahhoz kellett, hogy Londonból eljussunk a Hebridákig” – írja.⁷¹ Valóban, a vasút és a gőzhajó „összeszűkítette a világot”.⁷² Ennek köszönhetően az óceánok által elválasztott domíniumok és a brit szigetek közt intenzív kapcsolat volt fenntartható. Az 1867-ben föderális állammá és egyben az első domíniummá szerveződő Kanada esetében is meghatározó szerepet játszott a nyugati és keleti partot összekötő transzkontinentális vasútvonal, amely nélkül ez a fejlemény aligha volt elképzelhető.⁷³ Ugyanakkor a technológiai fejlődés az említett előnyök mellett aggodalomra is okot adott: a porosz hadsereg 1870-ben 462000 katonát juttatott el a francia hadszíntérre tizenhét nap leforgása alatt, leradírozva III. Napóleon birodalmát Európa térképéről.⁷⁴ Mindenesetre az a tény biztató volt a föderalisták számára, hogy Kanada után Ausztrália 1907-ben szintén föderális struktúrát vezetett be. Dél-Afrikával és Új-Zélanddal együtt mind a négy állam domíniumi státuszt kapott, ami önálló kormányzást jelentett. A riválisok miatti félelem és a „brit vérben” öröklődő felelős kormányzás elve Mackinder szerint lehetővé tette, hogy olyan összbirodalmi alkotmány jöjjön létre, ami nem akadályozza a hatékony kormányzást, de kellő szabadságot biztosít a domíniumoknak.⁷⁵

A brit gazdaság látványos visszaszorulása a kontinensen megjelenő vetélytársak ellenében már a kortársak számára is világos volt. A brit kereskedelmi deficit az iparosodott és fejlett országokkal az 1870-es évek elején még 32 millió font volt, ez 1900-ra 156 millió fontra

⁶⁹ Blouet: *The Imperial Vision of Halford Mackinder*, 324.

⁷⁰ Lásd: Montesquieu: *A törvények szelleméről*. Ford. Csécsy Imre – Sebestyén Pál. Budapest, 2000. 56–61.

⁷¹ Mackinder: *The Modern British State*, 253.

⁷² Ferguson, Niall: *Civilizáció. A nyugat és a többiek*. Budapest, 2011. 270.

⁷³ Mackinder: *The Modern British State*, 258–259.

⁷⁴ Kennedy: *The Rise and Fall of British Naval Mastery*, 196.

⁷⁵ Mackinder: *The Modern British State*, 265.

nőtt.⁷⁶ A korszak egyik legsikeresebb bestsellerje Ernest Williams beszédes című könyve, a *Made in Germany* volt. A nyugati piacokat elhódító német ipar indokolta elsősorban, hogy a brit politikában gyökeret eresztett egy birodalmi *Zollverein* gondolata.⁷⁷ A gazdasági struktúra átalakításához tehát az elméleti alap is Németországból érkezett, a Friedrich List-féle újmerkantilizmus formájában. A merkantilista logikát követve nem meglepő, hogy sokan a vámok támogatói közül arra koncentráltak, hogy a brit import már évek óta jelentősen túllépi az ország exportját. Hogy kellő súlyt adjanak mondanivalójuknak, úgy érveltek, hogy Britannia a felhalmozott tőkéjét éli fel, máshogy ugyanis nem magyarázható a hatalmas különbség export és import között, ami az évek során állandósult.⁷⁸ Mivel ezek az érvek rendszerint kihagyták az oly fontos „láthatatlan bevételeket”, valótlan képet mutattak. Ha nem is volt teljesen reális a brit gazdaság e módon bemutatott állapota, a nehézségeket rengetegen érzékelték, ezért a mozgalom lendületben tudott maradni. Ahogy Seeley és Williams könyveinek sikere mutatta, a brit társadalomban létezett egy növekvő szegmens, amely nyitott volt a birodalmi tudat felé és egyben nyugtalan a relatív hanyatlás miatt. Ebben a környezetben a már dogmává vált szabadkereskedelemnek is egyre több ellenzője akadt. Ráadásul féltő volt, hogy a domíniumok leválása esetén azokat valamely másik nagyhatalom könnyű szerrel magába olvasztja (a legkézenfekvőbb példa Kanada lett volna az USA számára).⁷⁹ Ugyanakkor érdekes törésvonal húzódott a brit merkantilisták és a gyarmatok között. Az előbbieket támadták a *laissez-faire* politikát, annak helyébe egy összbirodalmi kereskedelmi uniót képzeltek el, amely befelé szabad maradt volna, de kifelé egyértelműen protekcionista. Ezzel szemben a domíniumok ténylegesen védővámokat alkalmaztak, még a brit árukkal szemben is (igaz, preferenciális alapon ezek alacsonyabbak voltak), ez azt mutatja, hogy féltették gyenge iparukat a sokkal erősebb brit ipartól.⁸⁰ De nemcsak az önállóságra törekvő gyarmatok körében, hanem otthon is komoly ellenzéssel kellett szembenézni a *laissez-faire*-ellenző csoportnak. A liberálisokon kívül a konzervatív körökben (Salisbury miniszterelnök óta) is erős volt a szabadkereskedelem doktrínája – válaszuk úgy szólt: „*No Free Trade – No Empire*”.⁸¹

A vámreform élére a már említett Chamberlain állt, aki gyarmatügyi miniszterként már korábban szembesült a brit kereskedelem helyzetével. Mackinder, aki a Chamberlain vezette Liberális Unionista Pártban politizált, hamarosan elhagyta liberális gazdasági szemléletét, és átült a protekcionista székértáborába. Pedig 1902-ben még egyáltalán nem mutatott különösebb aggodalmat a brit kereskedelem és befektetési gyakorlatok iránt. Az export-import közti aszimmetriát például annak tudja be, hogy a külföldre exportált tőke kamatozása sokszor az adott ország természeti javiból származik.⁸² Ennek hátterében leginkább az állt, hogy Mackinder tagja volt az 1902-ben alakult intellektuális klubnak, mely magát *Coefficients*-nek (Együtthatók) nevezte. A klubban többek közt meg lehetett találni a későbbi külügyminiszter Edward Grey-t, a filozófus Bertrand Russellt és a híres író H. G. Wellst. Az itt folytatott eszmecserek és főleg Alfred Milner közgazdász, a birodalmi egység egyik fő

⁷⁶ Cain – Hopkins: *British Imperialism 1688–2015*, 214.

⁷⁷ Hoffman, Ross: *Great Britain and the German Trade Rivalry, 1875–1914*. Pennsylvania, 1933. 33., 225.

⁷⁸ Friedberg, Aaron L.: *The Weary Titan. Britain and the Experience of Relative Decline, 1895–1905*. Princeton, 1988. 38.

⁷⁹ Cain–Hopkins: *British Imperialism 1688–2015*, 202.

⁸⁰ Friedberg: *The Weary Titan*, 48.

⁸¹ Green: *The Political Economy of Empire, 1880–1914*, 364–365.

⁸² Mackinder: *Britain and the British Seas*, 343.

szószólója hatására változtatta meg véleményét Mackinder a vámokkal kapcsolatban.⁸³ A 20. század ugyanis, ahogy *A földrajz mint a történelem kulcsában* írja, nem a növekedésről, hanem a hatékonyságról fog szólni. A birodalom pedig csakis úgy tud hatékonyan működni, ha a részek és az egész gazdaságilag, politikailag és katonailag teljesen össze van hangolva. Az optimális elrendezés szerint létezne egy központi hatalom, mely a fő kérdésekben kimondja a végső szót, persze úgy, hogy minden terület igényeit figyelembe venni, így elkerülve az újabb függetlenségi mozgalom kibontakozását.⁸⁴ Ahogy Mackinder fogalmazott: „A Brit Birodalom mottója az egy mindenkiért, mindenki egyért.”⁸⁵ A birodalmi föderalisták álma a szabadkereskedelem elhagyásáról sokáig nem valósult meg, az ugyanis túlságosan beivódott a politika fő sodrába. Az első világháborút követő környezet már teljesen más volt a britek számára, a védővámokra való áttérés 1932-ben a liberális birodalom végleges meggyengülésének beismerése volt.

Mackinder utolsó programpontja a domíniumokkal való föderáció és vámreform után a szociális problémákat érintette. A britek egyik fő hátránya a geográfus szerint alacsony lélekszámuk volt, ezért ezt „minőségi” alapon volt szükséges ellensúlyozni.⁸⁶ Akadémikusként természetesen az oktatás szerepével, annak javításával és kiszélesítésével foglalkozott a legtöbbet. A későbbi Readingi Egyetem és a London School of Economics igazgatójaként tenni is tudott ennek érdekében. Az volt a meggyőződése, hogy az új birodalmi „faj” csakis az oktatás megreformálásán keresztül jöhet létre.⁸⁷ Jelentős előre lépésként értékelte a kötelező általános iskola és nyilvános könyvtárak bevezetését, ugyanakkor kritikával illette a technológiai és kereskedelmi oktatást égető hiányosságai miatt.⁸⁸ Hogy ne menjen kárba az iskolák és könyvtárak finanszírozása, egy olyan intézmény létrehozását szorgalmazta, amely az egyetemi, könyvtári és közoktatási formákat egyaránt magában foglalja. Egy olyan intézményt, amelynek „vezetnie és stimulálnia kell a fiatal férfiakat és nőket, de fenn kell tartania az idősebb állampolgár intellektuális érdeklődését is”.⁸⁹ Emellett saját szakterületén, a földrajztudomány oktatásában is kivetni valókat talált, például annak elméleti területein, ahol messze elmaradtak az etalonnak számító német standardoktól.⁹⁰ Emellett úgy gondolta, hogy a természet- és társadalomtudományok közti szakadékot a földrajztudós hivatott áthidalni – az elméleti földrajztudós dolga nemcsak felhalmozni a tudást, hanem integrálni is.⁹¹ A birodalmi kohézió megteremtésében egyértelműen kulcsszerep jutott a fiatal generációk tájékozottságának. Hiszen egy Liverpoolban nevelkedett angolban eleve nehezen alakult ki a közösség érzése a világ egy másik pontján fekvő gyarmat lakói iránt. Ezt a hatalmas szakadékot úgy lehetett áthidalni, ha első lépésként tisztában van a gyarmatok létezésével, második lépésként pedig elkezd tanulni, tájékozódni. Ezt igyekezett elérni a gyarmatügyi minisztérium

⁸³ Blouet: *The Imperial Vision of Halford Mackinder*, 325.

⁸⁴ Smith, William: *British Imperial Federation*. *Political Science Quarterly*, vol. 36. (1921) No. 2. 279–280.

⁸⁵ Mackinder: *The Modern British State*, 255.

⁸⁶ Deudney: *Greater Britain or Greater Synthesis?* 198.

⁸⁷ Dodds, Klaus – Sidaway, James D.: *Halford Mackinder and the 'Geographical Pivot of History': A Centennial Retrospective*. *The Geographical Journal*, vol. 170. (2004) No. 4. 293.

⁸⁸ Mackinder, Halford: *University Extension: Has it a Future?* 1890/HardPress, 2013. 3–4.

⁸⁹ Mackinder: *University Extension*, 5.

⁹⁰ Mackinder, Halford: *Modern Geography, English and German*. *The Geographical Journal*, vol. 6. (1895) No. 4. 367–379.

⁹¹ Gilbert, E. W.: *The Right Honourable Sir Halford J. Mackinder, P. C., 1861–1947*. *The Geographical Journal*, vol. 127. (1961) No. 1. 28.

egyik oktatási bizottságában, aminek keretein belül Indiáról szóló ismeretterjesztő előadásokat készített.⁹² Hasonló szándékkal publikált rendszeresen a *Geographical Journal* folyóiratban. Mackinder az oktatás és demokrácia kérdésében a progressziót támogatta, amely nélkül a föderális birodalom nem létezhetne. Ahogy írja, „itt, Britanniában a demokrácia ügyében és Indiában az oktatás ügyében immár olyan messze haladtunk, hogy biztonságot csak akkor találunk, ha tovább haladunk a széleskörű megértés és diszkréció talaján”.⁹³

Összegzés

A tanulmány végéhez érve fel kell tenni a kérdést: hogyan lehet értékelni a századforduló föderalizmus problémáját? Friedberg szerint az e körül kialakuló szekértáborharc azért volt különösen tragikus, mert éppen az értelmes párbeszéd és valamilyen *modus vivendi* lehetőségét vette el: 1903 után az angolok többsége vagy ragaszkodott a *laissez-faire*-hez, és nem ismerte el, hogy bármi probléma lenne, vagy a külföldieket hibáztatta az ország minden bajáért.⁹⁴ Nagy-Britannia végül úgy lépett 1914 végzetes évébe, hogy a *status quo* zavartalan maradt. Nem került sor föderális átalakításra, sem vámreformra, sem komolyabb integrációra. Egyáltalán nem magától értetődő, hogy a protekcionista megoldás jobb lett volna, mint maradni az ortodoxiánál, bár mindkettőnek megvoltak az árnyoldalai. A szabadkereskedelem azt jelentette, hogy a brit iparnak fel kell venni a versenyt a világ többi gazdaságával (ebben láthatóan vesztesre állt), a protekcionizmus viszont azt jelentette, hogy a versenyképtelen vállalatok a birodalom belső piacai miatt továbbra is működésben maradnak, ennek hosszú távú következményeivel.⁹⁵ Mackinder, bár a birodalom külpolitikájára kifejtett némi hatást, az átfogó változást nem tudta előmozdítani. Ehhez a nyugati front közel egy milliós emberáldozata és négy évnyi háború gazdasági velejárói kellettek. A kötődés hiánya, amit Seeley a terjeszkedés *ad hoc* módjára vezetett vissza, végig megmaradt. A többi Britannia ragaszkodása az anyaországhoz, amibe Mackinder vetette hitét, illúzióknak bizonyult. Bár „Nagy-Britannia pánikba esett 1900-ban, amint az európai riválisok utolérték az ipari teljesítményét, de – részben a viszonylagos hanyatlás tagadásaként – elképzelni sem tudta, hogy alattvaló területeivel a szabadkereskedelmen túlmutató kapcsolatot létesítsen”.⁹⁶ Emellett a domíniumok is önállósították magukat, egyre nagyobb hangsúly került saját prioritásaikra, mint a birodalmi megfontolásokra. Az állampolgári öntudat és alattvalói státusz közt húzódo árkot nem sikerült betemetni, ami választ ad Herzl korábban említett kérdésére – a brit gyarmati kormányzás végső soron nem volt sikeres. Persze felmerül a kérdés, hogy mit is jelent pontosan a siker ebben az értelemben, mi a viszonyítási alap. A két világháború roppant megpróbáltatásai és az azt követő dekolonizációs hullám minden európai birodalmat megsemmisített, ha tehát ebben mérjük a sikert, retrospektíven kijelenthetjük, hogy a teljes európai birodalomépítés kudarc volt. Ugyanakkor Mackinder félelme, hogy a birodalom hanyatlása egyben a brit nemzet természetes szelekció általi megsemmisülését vonja maga után, nem állt a valóság talaján.

⁹² Lásd: Mackinder: *Eight Lectures on India*, id. mű.

⁹³ Mackinder, Halford: *The Teaching of Geography from an Imperial Point of View, and the Use which could and should be Made of Visual Instruction*. The Geographical Teacher, vol. 6. (1906) no. 2. 79–80.

⁹⁴ Friedberg: *The Weary Titan*, 296.

⁹⁵ Cain–Hopkins: *British Imperialism 1688–2015*, 212.

⁹⁶ Hubbard–Kane: *Egyensúlyban*, 16.

BENJÁMIN FELLEGI

Halford Mackinder and the Imperial Federalism of the Fin de Siècle

British geographer Halford Mackinder belonged to a generation born during the zenith of the British Empire. During his lifetime, however, this generation had to grapple with the fact of decline. The fear, ever more obvious as the end of the 19th century approached, was demonstrated by the idea of an imperial federation. This initiative, born in the 1870s, aimed at creating unity across the Empire. The concept essentially stated that in the 20th century, Britain cannot keep up with the new superpowers, Russia and the US, unless she organizes her colonies scattered around the globe into an organic community. This, however, became one of the most divisive debates in that era's public life, as the imperial federalists wanted to discard free trade. This was met with heavy resistance. Mackinder, who considered the Russian Empire as the greatest threat, dedicated a large portion of his academic and political life to the issue of federation. He was an unwavering believer in the Empire, which belief he based on Social Darwinism. He deemed most important that the UK answers the new challenges of the new century in accordance with its dominions. Only the principle of one for all, all for one would guarantee the Anglo-Saxon hegemony in the world - for this, turning the Empire into a federation was indispensable.